

פרשת ראה

שמיטת כספים ושמיטת קרקעות

מאת הרב אלחנן סמט

- א. שמיטת כספים ושמיטת קרקעות - היש קשר ביניהן?
- ב. שיטת הרמב"ם: שמיטת כספים תלויה ביובל
- ג. שיטת רש"י: שמיטת כספים תלויה בשמיטת קרקע בשנה השביעית
- ד. מדוע תלויה שמיטת הכספים בשמיטת הקרקעות בשנה השביעית?
- ה. הקשר בין שתי השמיטות בלשון הכתוב: רבנו יוסף בכור שור
- ו. הפקעת החוב או דחיית הפירעון?
- ז. שמיטת המשה או שמיטת היד הנוגשת?
- ח. שתי התפיסות המסתמנות בהגדרת המצווה
- ט. חידושו של ר' אליעזר ממיץ בעל היראים
- י. חידושו של בעל היראים לאורם של משניות במסכת שביעית וביאורן בתלמודים
- יא. שלוש ראיות מפשוטו של מקרא לשמיטת בעל היראים

א. שמיטת כספים ושמיטת קרקעות - היש קשר ביניהן?

ט"ו, א מקץ שבע שנים תעשה שמיטה.

ב וזה דבר השמיטה: שמוט כל בעל משה ידו אשר יִשֶׁה ברעהו

לא יגש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמיטה זה.

ג את הנכרי תגש, ואשר יהיה לך את אחיך תשמיט ידך.

האם קשורה שמיטת כספים בשמיטת הקרקעות בשנה השביעית? קשר כפול ביניהן מתבלט מיד בכתוב: ראשית, זמנן של שתי המצוות הללו הוא בשנה השביעית במחזור שנות השמיטה; שנית, השורש שמ"ט מופיע בתורה ביחס לשתייהן:

שמות כ"ג, י ושש שנים תזרע את ארצך ואספת את תבואתה.

יא והשביעית תשמיטנה ונטשתה, ואכלו אביני עמך...¹

אף הדאגה לאביון מישראל משמשת טעם לשתייהן, כמבואר בפסוק שהבאנו זה עתה במה שנוגע לשמיטת קרקעות, וכפי שמבואר בהרחבה בפרשתנו במה שנוגע לשמיטת כספים:

ט"ו, ז כי יהיה בך אביון מאחד אחיך... לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ידך מאחיד האביון.

ט השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר: קרבה שנת השבע שנת השמיטה

ורעה עינך באחיד האביון...²

אולם בכל אלה אין כדי לקשור קשר מהותי בין שתי המצוות: מצוות נוספות קשורות במחזור שנות השמיטה, כמו מצוות ביעור מעשרות "מקצה שלש שנים" (י"ד, כח-כט), שמקומה בפרשתנו לפני מצוות שמיטת הכספים, וכמו מצוות הקהל שזמנה דומה לזה של שמיטת הכספים:

דברים ל"א, י מקץ שבע שנים במעד שנת השמיטה...

¹ א. בשני מקומות בתורה נקראת השנה השביעית כולה "שנת השמיטה": בפרשתנו, בהמשך הפסוקים העוסקים בשמיטת כספים (ט"ו, ט): "קרבה שנת השבע שנת השמיטה", ובמצוות הקהל בדברים ל"א, י: מקץ שבע שנים במעד שנת השמיטה...". מסתבר שהשנה קרויה כך על שם מצווה זו "והשביעית תשמיטנה...".

ב. רמז נוסף מקשר אולי בין שמיטת כספים לבין מצוות "שבת הארץ" בספר ויקרא: בפרשתנו נאמר (ב) "כי קרא שמיטה לה" ובויקרא כ"ה מכונה השנה השביעית פעמיים "שבת לה".

² שש פעמים חוזר השם 'אביון' במצוות שמיטת כספים (ט"ו, א-יא), ופעם אחת מופיע בה השם 'עני'.

השורש שמ"ט אמנם מופיע כציווי רק בשתי המצוות הללו, אך נראה שהוא מתייחס למושאים שונים. גם הדאגה לעני ולביון הנזכרת כטעם לשתי המצוות האלו אינה ראייה לקשר ביניהן, שכן דאגה זו משמשת טעם למצוות נוספות בתורה.

כמה הבדלים עקרוניים מצביעים לכאורה על העדר קשר בין שתי המצוות:

* מצוות שמיטת כספים אינה תלויה בארץ אלא היא "חובת הגוף" ונוהגת בין בארץ ובין בחוצה לארץ.³
* זמנה של שמיטת כספים על פי ההלכה אינו זהה לזמנה של שמיטת הקרקעות: אין היא משתרעת על פני כל השנה השביעית, אלא היא חלה בנקודת זמן מסוימת, שהיא דווקא נקודת הסיים של השנה השביעית. כך הבינו חז"ל את ציון הזמן "מקץ שבע שנים" שבפסוק.⁴ ממילא משמעותה המעשית של שמיטת הכספים מורגשת דווקא בשנה השמינית (שהיא הראשונה למחזור השמיטה הבא).
הבדל זה אינו קשור רק בזמן של שתי המצוות אלא גם באופיין השונה לחלוטין: כאן - שנה שלמה שבה האדם מנוע מעבודת השדה, מעין יום השבת המתרחב על פני שנה שלמה - "שבת הארץ"; וכאן - ביטול כללי של החובות בעם ישראל, החל ברגע אחד, מדי שבע שנים. ביטול חובות מתקשר בתודעה דווקא לשחרור עבדים ולחזרת השדות לבעלים - שני הדברים המתרחשים בשנת היובל. אלא שהתורה ראתה לצוות על ביטול החובות בכל שבע שנים (ודווקא שנת היובל אינה מבטלת חובות מלבד ביטולם בראשיתה מחמת השנה השביעית שלפניה⁵), ואילו על שני הדברים האחרים ראתה התורה לצוות רק אחת לחמישים שנה.

ב. שיטת הרמב"ם: שמיטת כספים תלויה ביובל

ואכן, לדעת הרמב"ם וראשונים נוספים קשורה מצוות שמיטת כספים במצוות היובל ודומה לה:

אין שמיטת כספים נוהגת מן התורה בשביעית אלא בזמן שהיובל נוהג, שיש שם שמיטת קרקע, שהרי ישוב הקרקע לבעליו בלא כסף, ודבר זה קבלה הוא: אמרו חכמים: בזמן שאתה משמיט קרקע (=יובל) אתה משמיט כספים בכל מקום, בין בארץ בין בחוצה לארץ, ובזמן שאין שם שמיטת קרקע (=יובל) אין אתה משמיט כספים בשביעית אפילו בארץ. ומדברי סופרים שתהא שמיטת כספים נוהגת בזמן הזה בכל מקום, ואף על פי שאין היובל נוהג, כדי שלא תשתכח תורת השמטת כספים לישראל (הלכות שמיטה ויובל ט, ב-ג).

מקור דבריו אלו של הרמב"ם הוא בברייתא מפורסמת המובאת במסכת גטין דף לו ע"א:

תניא: רבי אומר: 'וזה דבר השמטה שמוט...'. בשתי שמיטות הכתוב מדבר: אחת שמיטת קרקע ואחת שמיטת כספים. בזמן שאתה משמט קרקע - אתה משמט כספים, בזמן שאי אתה משמט קרקע - אי אתה משמט כספים.

הרמב"ם הבין את המונח "משמט קרקע" כ: "ישוב הקרקע לבעליו בלא כסף", וכפי שהסביר את דבריו פרשנו מהר"י קורקוס⁶:

³ ראה דברי הרמב"ם המובאים בהמשך, בסעיף הבא. מדבריו משמע שחובת שמיטת כספים בחז"ל היא מן התורה, וכן כתב בספר המצוות עשה קמא. מקור דבריו בברייתא בבלי קידושין לח ע"ב, וברייתא אחרת בירושלמי שביעית פ"י ה"ב. אולם בלא תעשה רל נאמר שמן התורה נוהגת שמיטת כספים רק בארץ ישראל. הבחנה בין חיוב שמיטת כספים בארץ לבין חיובה בחז"ל קיימת בדבריהם של ראשונים נוספים. לפי שיטה זו, שאין חובת שמיטת כספים מן התורה בחז"ל, בטלים דברינו שלמעלה.
⁴ ספרי לפרשתנו והתלמוד במסכת ערכין דף כח ע"ב. יש לציין את העובדה התמוהה שדן זה לא נזכר במפורש במשנה בפרק האחרון של מסכת שביעית, העוסק כולו בדיני שמיטת כספים, ואולי נרמז במשנה ב. הרמב"ם פסק כלשון הספרי בהלכות שמיטה ויובל ט, ד והסיק: "לפיכך המלווה את חברו בשביעית עצמה גובה חובו כל השנה, וכשתשקע חמה בלילי ראש השנה של מוצאי שביעית - אבד החוב". נזכיר כאן את שיטת הרא"ש במסכת גטין פרק רביעי סוף סימן כ האומר: "מפשטיה דקרא ילפינן דאין שביעית משמטת אלא בסופה כדכתיב 'מקץ שבע שנים תעשה שמטה וזה דבר השמטה' - שאינו אלא בסוף השבע - 'שמוט כל בעל משה ידו'. אבל מיד כשהתחילה שנת השמיטה, אין בית דין בודקין לגבות שום חוב, וגם המלווה בעצמו אין לו ליגוש הלווה, דכתיב 'לא יגש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמטה לה', מיד שנכנסה השמיטה - 'לא יגוש'. אבל אם יפרע הלווה מעצמו, אין צריך (- המלווה) לומר 'משמט אני' (- כשם שצריך הוא לומר ללווה שבא לפרוע חובו לאחר שנת השמיטה)". כלומר: הרא"ש מבחין בין מצוות העשה 'שמוט', החלה רק בסוף השנה השביעית, לבין מצוות הלא תעשה 'לא יגוש', החלה כבר בראשית השנה השביעית, מרגע שנקראה שמיטה לה'. הרא"ש יחיד הוא בכך, ואין שום פוסק ראשון או אחרון מודה לדבריו (וראה בקרבן נתנאל שם אות א). מכל מקום, לפי שיטת הרא"ש בטלים דברינו שלמעלה.
⁵ ראה ברייתא בערכין כח ע"ב "נמצאת אתה אומר: אחד יובל ואחד שביעית משמטין כאחד, אלא שיובל בתחילתו (- מחזיר שדות לבעלים) והשמיטה בסופה".
⁶ רבי יוסף קורקוס הוא מחכמי ספרד בדור הגירוש, שנדד למצרים ומשם לארץ ישראל.

מפרש רבנו 'שמיטת קרקע' - היינו חזרת שדות לבעליהן ביובל, כי זה נקרא שמיטת קרקע, **ודומה לשמיטת כספים שהמעות נשמטים לגמרי, וגם הקרקע ביובל חוזר לבעליו ונשמט לגמרי ממי שהוא תחת ידו, דאילו שביתת קרקע ממלאכה בשביעית לא מקרי שמיטת קרקע, ולא דמי לשמיטת כספים.**

אולם הסבר זה בדברי רבי שבביתא אינו כה פשוט: ראשית, השורש שמ"ט אינו מופיע כלל בדיני שנת היובל בתורה,⁷ אך הוא מופיע גם מופיע בדיני שביתת הקרקע בשנה השביעית 'והשביעית תשמטנה ונטשתה'.

שנית, לפי פירושו של הרמב"ם אין דרשתו של רבי בביתא קשורה לפשוטו של מקרא כלל, שהרי שתי השמיטות שהכתוב מדבר בהן על פי הדרשה אינן חלות באותו זמן: שמיטת הקרקע היא בשנה החמישים - והכתוב על פי פשוטו ודאי אינו עוסק בה - ואילו שמיטת הכספים שבה עוסק הפסוק היא בכל שנה שביעית.⁸ ונראה כי מסיבה זו לא הזכיר הרמב"ם את דרשת הפסוק, אלא כתב על התלות של שמיטת כספים ביובל כי "דבר זה קבלה הוא".

ג. שיטת רש"י: שמיטת כספים תלויה בשמיטת קרקע בשנה השביעית

אולם רש"י פירש את דברי רבי הללו בדרך אחרת:

בזמן שאי אתה משמט קרקע - כגון עכשיו שבטלה קדושת הארץ - אי אתה משמט כספים - ואף על פי שהשמטת כספים חובת הגוף היא, ואינה תלויה בארץ, ילפינן בהיקישה דלא נהגא.

לפי פירוש רש"י מדובר, אם כן, בזיקה שבין שמיטת קרקע בשנה השביעית - שלדעתו אינה נוהגת לאחר החורבן מפני שבטלה קדושת הארץ⁹ - לבין שמיטת כספים. לפי פירוש זה אין דרשתו של רבי רחוקה כל כך מפשוטו של מקרא: הכותרת של פרשתנו "...תעשה שמטה, וזה דבר השמטה..." נראית ככותרת לדיני "שנת השבע שנת השמיטה" הידועים לנו מספר שמות ומספר ויקרא.¹⁰ אלא שלאחר הכותרת מתברר שפרשתנו מתרכזת רק בדין אחד חדש של שנת השמיטה, דין שלא נזכר בספרים הקודמים. אולם דין חדש זה, סוף סוף הוא מדיני שנת השמיטה, ועל כן רומזת הכותרת של פרשתנו לכך שכשאינן דין שנת השמיטה נוהג אין נוהג גם דין זה של "שמוט כל בעל משה ידו", שכן הפרט הזה תלוי בכלל דיני השמיטה, אף שהוא חובת הגוף.

תפיסה זו מחייבת אותנו לשוב ולדון בקשר שבין שמיטת כספים לבין שמיטת קרקעות בשנה השביעית, משום שנרמז כאן קשר מהותי ביניהן: הראשונה תלויה בשנייה, על אף השוני באופיין ועל אף שבאופן הגיוני ניתן היה לחייב בשמיטת הכספים, שהיא חובת הגוף, גם בלא קדושת הארץ ובלא שתנהג שביתת הארץ בשנה השביעית. קשר זה, כאמור, נרמז בפשוטו של מקרא בכותרתה של פרשת שמיטת כספים.

ד. מדוע תלויה שמיטת הכספים בשמיטת הקרקעות בשנה השביעית?

הבהרתו של קשר זה מצריכה תשומת לב לכך שהתורה עוסקת בעם של עובדי אדמה. הלוואה שנוטל עובד האדמה, כיצד תוחזר ומתי תוחזר? כמובן, כאשר יקצור את תבואתו וכאשר יאסוף את פירותיו. כלומר: רק בסוף השנה החקלאית - או, על כל פנים, במחצית השנייה שלה - יוכל האיכר להשיב את הלוואתו.

⁷ אך הוא מופיע במקומות אחרים בדברי חז"ל. בבביתא שהובאה בהערה 5 ממסכת ערכין קרויה שיבת השדות לבעלים ביובל 'שמיטה'.

⁸ אמנם בירושלמי סוף מסכת שביעית מובא נוסח אחר של ברייתא בשמו של רבי, ושם דרשה של פסוקנו המשווה במפורש בין שמיטה (- של קרקעות בשנה השביעית) ליובל. אולם אנו עוסקים בבביתא המופיעה בבבלי. מן הברייתא הזאת כפי שפירש אותה הרמב"ם יכולה לעלות המסקנה שאין קשר בין שמיטת קרקעות בשביעית לבין היובל, וזו הראשונה נוהגת מן התורה גם כשאין היובל נוהג. וזו אכן דעת הכסף משנה כאן בפירוש דברי הרמב"ם.

⁹ ואין מדובר ביובל, שהתנאי לקיומו מן התורה הוא "כל יושביה (- של הארץ) עליה". לפיכך אין היובל תלוי בקדושת הארץ, ואף כשזו נהגה בסוף ימי בית ראשון, הרי לאחר שגלו שני השבטים וחצי השבט מעבר הירדן המזרחי פסק יובל מלנהוג מדין תורה.

¹⁰ עד כדי כך שהרמב"ם כתב על פסוק א "מקץ שבע שנים תעשה שמטה": "הנכון בעיניי שיזהיר על שנת השבע עצמה, שנעשה אותה שמיטה בחריש ובקציר... וזה טעם 'תעשה שמטה' - שתשבות, כדרך 'לעשות את יום השבת' (דברים ה', יד). וקיצר באיסור הזריעה והזמירה, שכבר הזכירם בבביתא, אבל הוסיף לבאר כי היא שמיטה לה' גם בהשמט כספים". דברי הרמב"ם הללו תלויים בפירוש ציון הזמן "מקץ שבע שנים" - ועיין בהמשך דבריו.

אולם האיכר הישראלי ששבת ממלאכת הקרקע בשנה השביעית מגיע אל סופה של שנה זו בלא יבול, כיצד יוכל אפוא להשיב את חובותיו?

שמיטת הכספים **בסופה** של השנה השביעית היא אפוא מסקנה מתחייבת מדיני שביתת הארץ בשנה השביעית כולה. בעיית החזר החובות היא בעיה של השנה השמינית דווקא, שכן אין לאיכר הלווה יבול שממנו יוכל להשיב את חובותיו. בראשיתה של שנת השבע אין בעיה זו קיימת, משום שיבול השנה השישית מצוי תחת ידו של האיכר, וממנו הוא יכול להשיב את חובותיו. (במהלכה של השנה השביעית עצמה מסתבר שהעניים ניזונו בשווה לעשירים מן היבול שצמח בשדות כולם, שהיו הפקר, כפי שנאמר "ואכלו אביוני עמך".)

מכאן מובן תאריך התחולה של שמיטת הכספים - במעבר מן השנה השביעית אל השנה השמינית - ומכאן מובנת התלות של שמיטת כספים בשמיטת קרקעות על אף שהיא חובת הגוף ואינה חובת הקרקע: כאשר אין שמיטת קרקעות נוהגת אין צורך בהגנה זו על האיכר הלווה, שהרי גם בשנה השביעית זרע וקצר כרגיל, ויכול הוא להשיב את חובותיו.¹¹

ה. הקשר בין שתי השמיטות בלשון הכתוב: רבנו יוסף בכור שור

האם ניתן למצוא לקשר מהותי זה (שעל פיו שמיטת הקרקע בשנה השביעית מהווה **סיבה** לשמיטת הכספים הבאה בסופה) סימוכין בכתוב? כבר הזכרנו את יסוד הפשט שבדברי רבי בברייתא: הכותרת לפרשתנו רומזת שדין שמיטת הכספים אינו אלא פרט נוסף בדיני שנת השמיטה כולם. פרשן התורה רבנו יוסף בכור שור, מבעלי התוספות, מצא ביטוי מפורש לקשר בין שתי השמיטות בהמשך פרשתנו. טעמה של שמיטת כספים הרי מבואר בכתוב כך:

ב לא יגש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמטה לה'.

מה פירושן של המילים "כי קרא שמטה לה' "? מי הוא זה שקרא שמיטה לה', וכיצד מנמקת קריאה זו את איסור הנגישה שנזכר לפני כן? רשב"ם פירש: "כי הגיע זמן שמיטה... [קריאה] לשון זמן". ספורנו פירש "כי קרא שמטה - הא-ל יתברך באמרו: 'תשמטנה'", ויש שפירשו שהנושא הוא סתמי - 'קרא - הקורא', ומשמעות המשפט היא אפוא 'כי נקראה שמיטה לה'. הקושי בכל הפירושים הללו הוא שאין הם מבהירים מה מוסיפות מילים אלו למצווה, שהרי העובדה שמצווה זו נאמרה בנוגע לשנת השמיטה ידועה לנו כבר מפסוק א - "מקץ שבע שנים תעשה שמטה".¹² ר' יוסף בכור שור, לעומתם, פירש שהנושא של משפט זה נזכר בסוף המשפט הקודם - "לא יגש את רעהו ואת אחיו" - והוא רעהו ואחיו של המלווה:

כי קרא - אחיך - שמיטה - לשדותיו - לשם שמים, ואין לו במה יפרע!

בהתאם לכך הוא מפרש את המשך דברי התורה:

(ג) אבל 'את הנכרי תגש' - שהנכרי זורע וקוצר ובוצר ויכול לשלם ולפרוע, אבל אחיך לא חרש וזרע ולא קצר, במה ישלם?

על פי פירושו זה נוכל לבאר עתה גם את דבר הבלייעל שמפניו הזהירה התורה:

ט השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר: קרבה שנת השבע שנת השמטה, ורעה עינך באחיך האביון ולא תתן לו...

על פי פרשנות חז"ל כי שמיטת כספים היא "מקץ שבע שנים" - רק בסופה של השנה השביעית (ראה הערה 4 בראשה) - כיצד נפרש את החשש "קרבה שנת השבע שנת השמטה"? מדברי הרמב"ם (הלכות שמיטה

¹¹ לפי שיטה זו קשה יהיה להסביר את ההלכה כי שמיטת כספים בחז"ל היא מן התורה (בעת ששמיטת קרקעות נוהגת בארץ ישראל מן התורה). ועיין בפסוקים ד, ז ויא, וראה הערה 3 לעיל.
¹² ואכן, הרא"ש, שדבריו הובאו לעיל בהערה 4, למד ממילים אלו חידוש גדול שלא נתקבל על דעת הפוסקים האחרים: איסור הנגישה מתחיל מרגע שנקראה שמיטה לה' - מראשית השנה השביעית.

ויובל פרק ט הלכה ל) נראה שפירש כי הכוונה היא: 'קרבה שמיטת הכספים, החלה בסוף שנת השבע'. אולם פשט המילים מורה על כך שהחשש מתעורר מפני ראשיתה הקרבה של שנת השבע, ואם כן מדובר בעני המבקש ללוות בסוף השישית. אלא שאם כן נשאלת השאלה מה חששו של המלווה - הרי כל השנה השביעית ראויה להשבת החוב?¹³ פירש זאת החזקוני (שבפירושו לראש המצווה העתיק את פירושו של ר' יוסף בכור שור לאותם הפסוקים (שהבאנו):

קרבה שנת השבע - שציוויתך 'שדך לא תזרע וכרמך לא תזמר' (ויקרא כ"ה, ד) ולפיכך 'ורעה עינך... וגו'.

דהיינו: המלווה את העני בסוף השנה השישית לא יוכל לצפות לכך שהלה ישיב את החוב בשנה השביעית, שבה ישבות ממלאכת השדה, אך גם בראשית השנה השמינית לא יוכל המלווה לצפות להשבת חובו, הן מפני שאין לעני אז יבול והן מפני שאז אסרה התורה על המלווה לתבוע את החוב. על כן אזהרת התורה מפני הימנעות מהלוואה אינה קשורה רק בשמיטת הכספים הנוהגת בסופה של השנה השביעית אלא גם בטעמה של שמיטת הכספים - בשמיטת הקרקעות החלה לאורך כל השנה השביעית. ממילא מתחילה אזהרת התורה על כך עוד בסוף השנה השישית - "קרבה שנת השבע שנת השמטה, ורעה עינך באחיק האביון...".

1. הפקעת החוב או דחיית הפירעון?

קשר זה בין שמיטת הקרקעות בשנה השביעית - המהווה סיבה - לשמיטת הכספים בסופה של שנה זו - שהיא תוצאתה - מעורר קושי: מדוע יש צורך בהפקעה גמורה של ההלוואה בסוף השנה השביעית? הרי הסיבה לכך שיש ללווה קושי בהשבת חובו - שביתתו מעבודת הקרקע בשנה השביעית - היא סיבה זמנית, ואפשר שבמהלך השנה השמינית, כשיקצור את תבואתו ויאסוף את פירותיו במחציתה השנייה של השנה, יתאושש מבחינה כלכלית ויוכל להשיב את חובו! ובכן, מבחינת הטעם לשמיטת כספים די היה בדחיית הפירעון של החוב עד שירווח ללווה.¹⁴

ואכן, פרשנים חדשים רבים מאומות העולם פירשו כי המצווה בפרשתנו אינה אלא דחיית פירעונם של חובות במהלכה של השנה השביעית - במקביל לשביתה מעבודת האדמה - דחייה המסתיימת בשנה השמינית. נזכיר כאן שניים מבני עמנו הכותבים דבריהם בעברית שפירשו כך (ושניהם הושפעו במודע מפירושיהם של הפרשנים הלועזיים). הראשון הוא יצחק שמואל ריגיו (יש"ר מגוריציאה), מראשי תנועת ההשכלה היהודית באיטליה בראשית המאה ה-19. הוא פרסם את דבריו בכתב העת של המשכילים היהודים אז, כרם חמד.¹⁵ כ-140 שנה מאוחר יותר עסק בשאלה זו פרופ' אלכסנדר רופא מירושלים בכתב העת משפטים יג, תשמ"ד.¹⁶ נביא כאן חלק מדבריו:

חוק השמיטה בדברים ט"ו, א-יא פורש בלי שום פקפוק במסורת היהודית כביטול חובות מדי שבע שנים... אולם בפירושו זה נעשה החוק בלתי-אפשרי. הגנת יתר על הלווים גרמה להם נזק: הדלת ננעלה בפני לווים. לפיכך "התקין הלל פרוזבול" (משנה שביעית י, ג)... ואולם, האם הפירוש המסורתי נכון? האם הוא פשוטו של מקרא? הרבה מפרשים חדשים מפקפקים בכך. והנה נימוקיהם העיקריים: (א) אנלוגיה משמיטת האדמה: בשביעית מפסיקים את עיבודה, ובשמינית - מחדשים; כך בחובות: בשביעית מפסיקים לתבוע אותם ("לא יגש את רעהו ואת אחיו") ובשמינית שבים לגבות. (ב) עוד יותר חשוב מן האנלוגיה הוא הקשר הסיבתי שבין שתי השמיטות: שמיטת האדמה בשנה השביעית הביאה לשמיטה בנוגע לחובות. הרי לאיכר שלווח אין בשנה זו יבול שממנו יפרע את חובו; אבל משום כך אין צורך לבטל את החוב כליל. די לדחות את הפירעון עד לשנה הבאה, כאשר יבוא היבול של השנה השמינית. (ג) ובאמת החוק בדברים ט"ו, א אינו

¹³ ומכאן חיזוק לדברי הרא"ש שהובאו בהערה 4. הרא"ש, שלמד דבריו מפשוטו של מקרא, לא הביא ראיה מפסוק זה.
¹⁴ ניתן אולי לענות שכונת התורה היא לאפשר לאיכר הלווה להתחיל מחזור שמיטה חדש ללא חובות. תשובה זו מחזירה אותנו לתפיסת מחיקת החובות אחת לשבע שנים, שהקשר שלה לשמיטת הקרקע בשנה השביעית הוא משני. ואם כן תשובה זו אינה מסבירה את התלות של שמיטת כספים בשמיטת קרקעות, וגם אינה עולה בקנה אחד עם פירושו של ר"י בכור שור.
¹⁵ כרך ז, פראג תר"ג, מכתב ה חלק א עמ' 104-105.

¹⁶ נדפס שוב בנספח לספרו מבוא לספר דברים, ירושלים תשמ"ח עמ' 312-314.

גוזר לשמוט את ה"משה" (-החוב), אלא לשמוט את היד: "שמוט כל בעל משה, ידו; אשר ישה ברעהו - לא יגש את רעהו ואת אחיו... (ט"ו, ב). כי אמנם זהו פירוש הכתוב, כבר ראה רש"י בניגוד לניקוד ולטעמים (-ראה הרחבה בסעיף הבא). בכך משתנה לגמרי משמעות הכתוב. שהרי אם שומטים חוב, הוא נופל ובטל, אך אם שומטים יד, ניתן להרימה מחדש. והיד היא ידו של הנושה, המורמת לדרוש את החוב...

והנה צריך לומר כי טענת האנלוגיה שבין שמיטת קרקעות לשמיטת כספים (א) וטענת הקשר הסיבתי ביניהן (ב) אינן עולות בקנה אחד. טענת האנלוגיה קובעת את תחילת דחיית הפירעון מראשית השנה השביעית ועד לסופה, במקביל לשמיטת הקרקע בשנה זו. אולם על פי הקשר הסיבתי שבין שתי השמיטות אין בכך כל היגיון. כבר אמרנו (בסעיף ד לעיל) כי בראשיתה של השנה השביעית אין כל סיבה לפטור לווה מפירעון חובו, שהרי יכול השנה השישית תחת ידיו. בעיית הפירעון מציקה רק בסופה של השנה השביעית וברובה של השמינית.¹⁷

אולם הפרשנים החדשים הללו נאלצו לפרש את מצוות שמיטת כספים כפי שפירשו - כדחיית פירעון **במהלך** השנה השביעית, על סמך האנלוגיה - משום שעל פי פשט הפרשה שלנו שמיטת כספים היא חלק מדיני "שנת השבע שנת השמטה", ולא יהיה זה סביר לפרש כי תחולת הזמן של דחיית הפירעון תהיה דווקא בשנה השמינית. ועוד: אם נפרש כי דחיית הפירעון חלה בשמינית, הרי נמצא שמועדו של סיום דחיית הפירעון לא נתפרש בגוף המצווה: האם הוא בזמן הקציר, או שמא רק בזמן האסיף, חצי שנה אחר כך? לעומת זאת, לפי פירושם של הללו מועד דחיית הפירעון כמעט מפורש: הוא מקביל למועד שביתת הארץ - שנת השבע כולה.

האלטרנטיבה הפרשנית של ההלכה היא למקם את שמיטת הכספים בנקודת הסיום של השנה השביעית, "מקץ שבע שנים", ברגעה האחרון, העומד בפתח השנה השמינית. אולם פירוש זה מחייב לכאורה לראות את המצווה **כביטול** החוב. שכן רק ביטול החוב נעשה ברגע אחד שהוא הרגע הקובע, ואילו דחיית פירעון מחייבת הגדרת פרק זמן רחב שבו אסור יהיה למלווה לתבוע את החוב מן הלווה. פרק זמן כזה **שמקורו בכתוב עצמו** יכול להיות רק אחד: "שנת השבע שנת השמטה" כולה. כך נקלעה הפרשנות החדשה לסתירה פנימית מסוימת במה שנוגע להגדרת זמן דחיית הפירעון.

על אף דברי הביקורת הללו, אין להתעלם מחומרתן של שתי השאלות ב-ג בדבריו של רופא. לשאלה ב כבר הקדשנו מקום רחב, ואין להוסיף על הנאמר עד כאן, אך שאלה ג מצריכה הרחבת דברים.

ז. שמיטת המשה או שמיטת היד הנוגשת?

- ב וזה דבר השמטה: שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו לא יגש את רעהו...
ג... ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך.

פסוקים אלו אינם פסוקים קלים מבחינת ניתוחם התחבירי, המשפיע גם על פרשנות המילים, ולביאורם נודעת חשיבות רבה להגדרת המצווה.

הבה נראה כיצד מתפרש פסוק ב - "שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו" - על פי הטעמים והניקוד. 'משה' פירושו חוב, וניקוד השי"ן בצורתה הנפרדת של המילה הוא בסגול. ניקודה בכתוב בצירה מעיד על היותה נסמכת למילה 'ידו'. 'משה ידו' פירושו אפוא: הלוואתו.¹⁸ הפועל 'שמוט' מתייחס אם כן להלוואה, ובעל הלוואה - המלווה - מצווה לשמוט את הלוואתו, את "אשר ישה ברעהו". השורש שמ"ט משמעו: להניח, להפיל או לתת ליפול. אפשר אפוא להבין (אף כי אין בכך הכרח, וראה בסוף סעיף זה) כי המלווה מצווה לוותר על הלוואתו ולמחול עליה.

¹⁷ שים לב ללשונו של רופא: בסעיף א בדבריו כתב: "בשביעית מפסיקים לתבוע אותם, ובשמינית שבים לגבות", ואילו בסעיף ב כתב: "די לדחות את הפירעון עד לשנה הבאה, כאשר יבוא היבול של השנה השמינית". הניסוח השונה רומז (מסתבר שלא מדעת הכותב) לאי-ההתאמה שבין שתי הטענות.

¹⁸ הצירוף 'משה יד' בהקשר לשמיטת כספים בשנה השביעית מופיע פעם נוספת במקרא בנחמיה י', לב: "ונגש את השנה השביעית ומשא כל יד".

לפי פירוש זה יתפרש פסוק ג כך: "ו[את] אשר יהיה לך את אחיך" - הוא החוב שאחיד חייב לך - "תשמט ידך" - תשמט בהפעיל, והכוונה: תצווה לידך שתעזוב את החוב ולא תאחוז ותחזיק בו (שד"ל).¹⁹ אולם לא כך פירש רש"י את פסוק ב. ואלו דבריו:

שמוט כל בעל משה ידו - שמוט את ידו של כל בעל משה.

פירוש זה הוא אכן בניגוד לטעמים. נראה כי לפי רש"י המשך הפסוק יתפרש כך: "אשר ישה ברעהו" - האיש אשר ישה ברעהו - "לא יגש את רעהו ואת אחיו". ואם כך מקום האתנחתא צריך להיות תחת המילה "ידו", ולא תחת התיבה "ברעהו".²⁰ (אף חלוקת הטעמים במילים "שמוט כל בעל משה ידו" צריכה להיות שונה מכפי שהיא). פירוש רש"י מנוגד גם לניקוד, הרואה במילה "משה" נסמך של ידו ולא סומך של "בעל" (לו הייתה סומך של "בעל" היה ניקודה סגול).

משמעות פירושו של רש"י היא שהציווי "שמוט" מתייחס לידו של בעל המשה, הנתבע שלא להרימה לשם תביעת החוב. שמיטת היד התובעת ואי-הנגישה אינם אלא שני ביטויים לאותו דבר עצמו: לאי-מימוש זכותו של המלווה לגבות את חובו. אלא שמיטת היד היא ציווי חיובי (= מצוות עשה), ואילו איסור הנגישה הוא ציווי שלילי (= מצוות לא תעשה).

בכמה כתבי יד של רש"י נוספו על דבריו הקודמים מילים אלה:

וכן הוא אומר למטה (בפסוק ג) 'תשמט ידך'.

נראה שכוונת המשך זה היא להוכיח מפסוק ג שהיד היא מושא ההשמטה. "תשמט" לפי זה הוא פנייה לנוכח זכר: אתה, המלווה, תשמט את ידך מלגבות את "אשר יהיה לך את אחיך".

לפי פירושו של רש"י לא נאמר בפסוק דבר על החוב עצמו, אלא רק על פעולת הגבייה. פעולת הגבייה היא שנאסרה במצוות עשה ובמצוות לא תעשה.²¹ אמנם יש לזכור שלא נאמר דבר על הגבלת הזמן שבו נאסרה פעולת הגבייה.

יש להעיר שאף לפי הפירוש האחר - שמצוות השמיטה חלה על החוב עצמו - עדיין ניתן לפרש שלא כדברי רופא, שאין הכוונה לביטול גמור של החוב אלא לנטישה שלו, לעזיבתו בלא מימוש זכות התביעה עליו, אף על פי שהוא ממשיך להתקיים. אולם לפי רש"י נראה שפירוש מעין זה הוא הכרחי.

ח. שתי התפיסות המסתמנות בהגדרת המצווה

"חוק השמיטה בדברים ט"ו פורש בלי שום פקפוק במסורת היהודית כביטול חובות מדי שבע שנים", כך פותח רופא את דבריו שהבאנו לעיל בסעיף ו. אולם הוא עצמו מביא בהמשך דבריו את פירושו של רש"י שממנו עולה תפיסה אחרת של החוק. מבין כל פרשני ימי הביניים, רש"י הוא המשקף ביותר את "המסורת היהודית" - היינו את פרשנות התורה שבעל פה בתלמודים ובמדרשים. האם דווקא כאן חרג רש"י מהרגלו ופירש בניגוד למסורת אחידה וברורה? להלן ננסה להראות שהן בדברי חז"ל והן בדברי המפרשים והפוסקים, ראשונים ואחרונים, מסתמנת גישה אחרת למצווה, שעל פיה אין החוב בטל בשביעית. אמת הדבר שבדברי חז"ל וברוב המקומות בדברי הפוסקים הראשונים והאחרונים נתפסה שמיטת הכספים כביטול חובות כללי מדי שבע שנים. אחד המביעים תפיסה זו בבהירות הוא המרדכי למסכת גטין פרק רביעי (השולח) רמז שפ:

לפי העניין נראה דשביעית הפקעתא דמלכא הוא (- הפקעת המלך - הקב"ה - את החוב).

¹⁹ אין שד"ל מסכים עם פירוש זה, אלא עם פירוש רש"י שיובא מיד בהמשך. וראה דברי שד"ל בהערה הבאה.
²⁰ כך פירש רופא את הפסוק - על פי פירושו של רש"י - בדבריו שהובאו לעיל. אולם שד"ל פירש על פי רש"י כך: "הנכון כפירוש רש"י: כל בעל משה - 'אשר ישה ברעהו' משאת מאומה - ישמוט ידו". אף לפי שד"ל חלוקת הטעמים בראשו של הפסוק צריכה להיות שונה, על פי רש"י, מכפי שהיא לפנינו.

²¹ המעיין בתקנת הפרוזבול שתיקן הלל הזקן ייווכח שהיא עוסקת רק בזכות הגבייה של המלווה, כנאמר במשנה (שביעית פרק י משנה ד): "זהו גופו של פרוזבול: מוסר אני לכם... שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה". אם השביעית מפקיעה את החוב אין מובן כיצד תועיל תקנה זו.

תפיסה זו עולה גם מדברי הרמב"ם שהובאו לעיל בסעיף ב.²² הרמב"ם פירש את הברייתא של רבי כפי שפירש על סמך הנחה מוקדמת כי קיים דמיון בין שמיטת כספים לבין חזרת שדות לבעלים בשנת היובל. הדמיון מתבטא בהפקעת הבעלות של הבעלים הנוכחיים (בעל השדה עד שנת היובל ובעל החוב עד סוף השנה השביעית) והעברתה לבעלים אחרים, ותהליך זה הוא הנקרא על פי פירושו "שמיטה" (וראה את ביאורו של ר"י קורקוס לדברי הרמב"ם המובא בסעיף ב). אולם, כפי שהערנו, ביאור זה אינו כפשוטם של דברי הברייתא.²³

לפי פירושו של רש"י את דברי הברייתא מתקשרת שמיטת הכספים דווקא לשמיטת הקרקעות בשנה השביעית, וקשר זה מעיד על תפיסה שונה של שמיטת הכספים: לא ביטול חובות טוטלי שהוא סניף של דיני היובל, אלא הקלה על החקלאי שמר את דיני שבת הארץ ואינו יכול להשיב את חובו בסוף השנה השביעית או בראשיתה של השמינית. על פי תפיסה זו אין צורך בחוק שיקבע ביטול גמור של חובות ומחילתם. ואכן, גם מפירושו של רש"י על התורה מתאשרת התפיסה ששמיטת הכספים אינה ביטול החובות אלא איסור גבייה החל על המלווה. איסור זה, ראשיתו ברגע שבו מסתיימת שנת השבע "מקץ שבע שנים" - והוא ממשיך בשנה השמינית. עד מתי?

ט. חידושו של ר' אליעזר ממיץ בעל היראים

כך כתב אחד הראשונים, ר' אליעזר ממיץ, תלמידו של רבנו תם, בספר היראים במהדורתו הישנה סימן רע"ח²⁴:

ונראה לי דשמיטה דקרא אינה מחילה. אלא ציווה הקב"ה שישמיט - פירוש: יניח - ולא יתבענו **עד שייתן לו מעצמו.** דכתיב 'שמוט' ו'לא יגש'. שכל 'שמיטה' הכתוב בקרא - הנחה, ולא מחילה. דכתיב 'והשביעית תשמטנה ונטשתה' - פירוש: תניח. **הלכך הלוואה לעולם מוטלת על הלווה שלא יעבד על זה (- על המלווה) חובו לעולם בתיבתו לאוצרו.** ואם עשה כן הווה ליה 'לווה רשע' (- 'לווה רשע ולא ישלם', תהלים ל"ז, כא).

דברים אלו בעניין הבנת שמיטת כספים ודמיונה לשמיטת קרקעות מזכירים את האנלוגיה שהביא רופא בדבריו. אלא שבעל היראים מבסס את האנלוגיה על המשמעות הלשונית של השורש שמי"ט, שפירושו לדבריו 'הנחה, עזיבה' ולא ביטול. לפי זה, אף אם הציווי לשמוט חל על החוב עצמו, כפי שנראה שהבין בעל היראים (ולא על ידו של הנושה, כפי שפירש רש"י), אין כוונתו אלא לעזיבת גביית החוב מצד המלווה, ולא למחילתו הגמורה.

הבדל נוסף בין פירושו של בעל היראים לפירושים של המפרשים החדשים הוא שעל פי פירושו דחיית הפירעון מתחילה, כמובן, בסוף השנה השביעית, כפי שקבעה ההלכה, ונמשכת **עד אשר ישיב הלווה מעצמו את חובו.** מתי יקרה הדבר? מבחינת הדין - ברגע שיהא לו רכוש פנוי (- כסף, יבול) שאלמלי החוב המוטל עליו היה יכול לתתו "בתיבתו לאוצרו". אמנם נראה שאין המלווה יכול לכופ אותו על כך, שכן חוב זה עבר את "הרגע הקובע" של סוף השנה השביעית, שממנו מתחיל איסור הגבייה על המלווה, אולם מבחינה מוסרית, אם אין הלווה משיב כשיש בידו אפשרות להשיב, הרי הוא עברייך ובגדר 'לווה רשע'.

פירוש זה, המקבל באופן עקרוני את התפיסה כי שמיטת כספים הנה דחיית הפירעון ולא ביטול החוב, פטור מן הקושיות שהקשינו על פירושים של החדשים (ראה לעיל סעיף ו): דחיית הפירעון, אשר מתחילה על פי פירושו של בעל היראים בסופה של השנה השביעית (כפי שפירשה ההלכה את הזמן המצוין בכתוב, וכפי שמתחייב הגיונית מן הקשר הסיבתי בין שתי השמיטות), אינה צריכה לכלול את ציון אורכו של זמן הדחייה, שכן אורך הזמן תלוי במצבו של כל לווה ולווה: יש מי שזכה בקציר מוצלח בשנה השמינית ויוכל

²² ראה גם את דברי הרמב"ם שהובאו בהערה 4 "בלילי ראש השנה של מוצאי שביעית **אבד החוב**".
²³ נוסף על דברינו בסעיף ב נאמר כאן כי אין כל דמיון בין מה שמכונה בפייהם שמיטת קרקע, דהיינו חזרת שדות לבעלים, לבין שמיטת כספים, כלומר ביטול החובות. חזרת הקרקע אינה מפקיעה בעלות אלא עושה את ההפך: היא משיבה את הבעלות לבעלים הראשונים; קונה השדה עד היובל לא קנה אלא שני תבואות (ויקרא כ"ה, טז). אולם שמיטת חובות מפקיעה את הבעלות הראשונה על הכסף, זו של המלווה, ומעבירה את הבעלות למי שלא היה בעלים עליו - אל הלווה.
²⁴ במהדורה החדשה של החיבור, שנדפסה מכתב יד בצירוף הפירוש תועפות ראם, משתקפת גרסה מאוחרת של החיבור, ושם הדברים הבאים למעלה אינם נמצאים. הסיבה לכך תתברר להלן.

להשיב את חובו כבר באמצעה, יש מי שרק באספו את פרותיו בסוף הקיץ יוכל להשיבו, ויש מי שייאלץ לגרור את חובו לשנה הבאה.

הקושי בפירוש זה הוא שעל פיו אין, כנראה, למלווה אפשרות לכפות על הלווה להשיב את החוב. אולם יש לתת את הדעת על כך שלווה שיש בידו להשיב את החוב ואינו עושה כן אינו יכול, בדרך כלל, להסתיר עובדה זו. לפיכך התביעה המוסרית שלא יהא כפוי טובה ובגדר 'לווה רשע' עשויה לגרום ללחץ חברתי הנותן סיכוי סביר להחזר החוב. ועוד: לווה שלא ישיב את חובו כשיוכל, יגרום לעצמו שלא ילוו לו עוד.

י. חידושו של בעל היראים לאורם של משניות במסכת שביעית וביאורן בתלמודים

בעל היראים דן בחידושו לאורן של שתי סוגיות בתלמוד הבבלי.

א. הסוגיה הראשונה היא במסכת גטין דף לו ע"ב. סוגיה זו מבארת את המשניות בסוף מסכת שביעית העוסקות בהשבת חוב שעברה עליו שביעית. הבה נבחן מה נאמר בה ובמשניות המונחות ביסודה. המשנה האחרונה במסכת שביעית (פ"י מ"ט) אומרת:

המחזיר חוב בשביעית רוח חכמים נוחה ממנו.

בעל משנה ראשונה²⁵ מקשה על כך בביאורו למשנה זו: "מאי מצווה איכא (- יש) שרוח חכמים נוחה הימנו?" על פי חידושו של בעל היראים אין, כמובן, מקום לשאלה זו: "פריעת בעל חוב - מצווה" (כתובות פו ע"א). ואף בעל משנה ראשונה עונה לבסוף על שאלתו מעין דברי היראים:

מוכח (- מן המשנה הקודמת, שנביאנה מיד בהמשך) דעיקר מצוות השמטת כספים אינה אלא שלא יגוש המלווה... וכשאינן כאן נגישה (- שהרי הלווה מחזיר מרצונו) הדר הווה ליה (- חוזר ונהיה) מצווה כשאר פריעת חוב.²⁶

נעבור עתה למשנה שלפניה, המבארת את סדר החזרת החוב שעברה עליו שביעית:

המחזיר חוב בשביעית יאמר לו (- המלווה): משמט אני. אמר לו (- הלווה): אף על פי כן, יקבל ממנו.

אם חובו של הלווה פקע, מה פשר ההסכמה לכך שהמלווה יקבל כסף שאינו מגיע לו כלל? מכאן הוכיח בעל משנה ראשונה (לעיל) שהחוב לא פקע, וכל זמן שאין החוב מושב בנגישה מוטלת על הלווה מצוות פריעה כמו בכל חוב - והיא שיטת היראים.

נראה עתה מה אומרים שני התלמודים על משנה זו. בתלמוד הירושלמי סוף שביעית מובאים דבריו של רב הונא:

'אומר לו: משמט אני' - רב הונא אמר: בשפה רפה והימין פשוטה לקבל.

האם כך ראוי לקיים את מצוות התורה "שמט" - בשפה רפה? ומה פשר הימין הפשוטה לקבל את מה שהתורה הפקיעה מרשות המלווה? בתלמוד הבבלי גטין לו ע"ב נאמרים דברים מפתיעים עוד יותר:

'ואם אמר לו אף על פי כן, יקבל הימנו' - אמר רבה²⁷: ותלי ליה עד דאמר הכי (רש"י): אם היה רוצה [- הלווה] לחזור בו [- לאחר שהמלווה אמר 'משמט אני'], יתלנו על עץ אם גברה ידו, עד דאמר ליה: אף על פי כן.²⁸

²⁵ רבי אפרים יצחק, רבה של פְּרָמִישְׁלָא, מחברם של הפירושים משנה ראשונה על סדר זרעים ומשנה אחרונה על סדר טהרות, תקכ"ב-תר"ג.

²⁶ על כך ניתן להקשות שאם מוטלת על הלווה חובה גמורה להשיב את החוב אין מקום לביטוי "רוח חכמים נוחה ממנו", המורה על עשיית לפנים משורת הדין. אולם ההשוואה לדין הבא בהמשך המשנה תלמדנו אחרת: "כל המיטלטלין נקנין במשיכה, וכל המקיים את דברו (- ואינו חוזר בו מן המיקח לאחר מתן דמים אף על פי שלא הייתה משיכה) רוח חכמים נוחה ממנו" - קיום דברו של אדם הוא בוודאי מצווה גמורה. חכמים משבחים את המחזיר חוב בשביעית על מעשהו על אף שהוא מקיים מצווה גמורה מפני שלא ניתן לכפות אותו על כך.

²⁷ רבו הראשונים שגרסו כאן 'רבא'.

²⁸ ראשונים אחדים ניסו לרכך את פירושו של רש"י ולהמיר את הלחץ הפיזי בלחץ פסיכולוגי: "תולה עיניו בו כאילו רוצה לקבל, כדי שיתבייש הלה ויאמר לו: אף על פי כן" (ר"ן על הרי"ף בשם הערוך, אולם בערוך שלפנינו ערך תלא הפירוש הוא כרש"י). הרב"ד בהשגותיו על הרי"ף פירש את הגמרא בהיפוך גמור מרש"י, ולא נוכל לדון כאן בפירושו.

קשה לבאר את דברי המשניות כפשוטן ואת דברי האמוראים הללו בירושלמי ובבבלי שלא על סמך חידושו של בעל היראים. רק ההנחה שהלווה חייב להשיב את חובו אם יש לו יכולה להסביר את העידוד הנמרץ שיש במשנה ובדברי האמוראים לממש את השבת החוב. עידוד זה ניתן לא רק ללווה אלא גם למלווה, שילחץ על הלווה לעשות כן. אולם בעל היראים לא הביא ראיה לדבריו מכל מה שהבאנו עד כאן, אלא הקשה על עצמו מהמשך הגמרא במסכת גטין:

איתיביה אביי (- הקשה על רבה מברייתא): 'כשהוא נותן לו (- הלווה למלווה) אל יאמר לו: בחובי אני נותן לך, אלא יאמר לו: שלי הן, ובמתנה אני נותן לך.
אמר ליה (- ענה לו לאביי): תלי ליה נמי (- גם כן) עד דאמר הכי (- במתנה אני נותן לך).

ובכן, מהברייתא שהביא אביי נשמעת לכאורה תפיסה הפוכה מדברי בעל היראים: "משמע דאין החוב מוטל עליו, שהרי אינו רשאי לומר 'בחובי אני נותן'". הנה תשובתו של בעל היראים:

כי אמר 'בחובי' - משמע על ידי נגישה נותן. ותיקון לשון דיבור הוא שתיקנו לומר 'במתנה', שיהא הדבר ניכר ונראה שלא על ידי נגישה נותן לו.

תשובתו מסתברת מאוד: הן מפשוטן של המשניות הללו והן מדברי האמוראים שעליהן עולה תפיסה ברורה שחובו של הלווה אינו פוקע בשביעית. אביי מקשה על רבא מברייתא המבטאת תפיסה הפוכה - שהחוב אכן פקע: אם כך, מה מקום לכפות על הלווה לתת מתנה למלווה? תשובתו של רבא מוזרה: המלווה רשאי לתלות את הלווה (- לכפות עליו) עד שיאמר 'במתנה אני נותן לך'. אולם היכן מצאנו דבר כזה? הרי מתנה הניתנת בכפייה אינה מתנה? על כורחנו מתכוון רבא לבאר את כוונת הברייתא מעין דברי בעל היראים, כהרחקה ממראית עין של נגישה. נסכם ונאמר כי לא רק שאין מסוגיה זו קושיה על דברי בעל היראים, אלא שהמשניות ודברי האמוראים המבארים אותן עולים בקנה אחד עם חידושו.²⁹

ב. הסוגיה השנייה שדן בה בעל היראים היא במסכת מכות דף ג ע"א וע"ב: במשנה שם נאמר: "מעידין אנו באיש פלוני שהוא חייב לחברו אלף זוז על מנת ליתן לו מכאן ועד שלושים יום, והוא (- הלווה) אומר: מכאן ועד עשר שנים (- והוזמו העדים). אומדים כמה אדם רוצה ליתן ויהיו בידו אלף זוז בין נותן לו מכאן ועד ל' יום בין נותן מכאן ועד עשר שנים (- ואת זאת ישלמו העדים הזוממין ללווה)".

על כך מקשה רב כהנא: הלוא חוב של עשר שנים השביעית משמטת (כפי שסובר שמואל), ואם כן "כולהו נמי בעי שלומי ליה!" (-העדים הזוממים צריכים לשלם ללווה את כל סכום החוב, שהרי רצו בעדותם לחייבו בתשלום כבר עתה, ואילו בלא עדותם היה החוב פוקע בשביעית, שאין עשר שנים בלא שביעית). מחמת סוגיה זו חוזר בו בעל היראים מחידושו:

ונראה לי שזה אינו, דאמרינן בתחילת מכות (- וכאן הוא מביא בקיצור את האמור למעלה)... אלא שמוט לאו מחילה ותולה מידי.

המשפט האחרון משובש, ונראה שצריך להיות כך:

אלא לאו, שמוט - מחילה, ותו לא מידי (- ואין לדון בכך עוד).

ואכן, במהדורה המאוחרת יותר של חיבורו (שנדפסה מכתב יד עם פירוש תועפות ראם) נעדר חידוש זה מן הספר (ראה סימן קסד).

אף שבעל היראים חזר בו מחידושו, אנו מבקשים לטעון שיש מקום לחידושו, ושהוא מתאים לדברים שנאמרו במקורות שלפניו:

א. חידושו תואם הן את מה שעולה מפירושו של רש"י לתלמוד (פירושו לברייתא של רבי, גטין לו ע"א, ופירושו לדברי רבה, שם לו ע"ב) והן את מה שעולה מפירושו לפסוק בפרשתנו "שמוט כל בעל משה ידו" (ראה סעיף ז לעיל).

²⁹ יש להודות שפשט הברייתא שהביא אביי בקושייתו מורה על תפיסה של פקיעת החוב, תפיסה שעולה גם ממקום נוסף בתלמוד כפי שנראה מיד בהמשך, אולם רבה (או רבא) ביאר את הברייתא הזו על פי התפיסה האחרת - שהחוב לא פקע. נראה אפוא שבדברי תנאים ואמוראים בתלמוד עצמו קיימות שתי תפיסות של המצווה שלא הגיעו לכלל בירור גלוי ומחלוקת מפורשת.

ב. חידושו תואם את פשוטן של המשניות בסוף מסכת שביעית העוסקות בהשבת חוב שעברה עליו שביעית (והרי בעל משנה ראשונה הגיע לחידושו של בעל היראים מבלי להכירו מחמת משניות אלו) ואת ביאורי האמוראים בירושלמי ובבבלי למשניות אלו. אמנם הסוגיה בראש מסכת מכות סוברת בבירור את ההפך מחידושו, אולם נראה שכשם שבין הראשונים רווחות תפיסות שונות של מצוות שמיטת כספים, כך ניכרות תפיסות שונות גם במקורות שבתלמוד.

נראה כי חידושו של בעל היראים תואם את פשוטו של מקרא, כפי שהוא עצמו טען בדבריו. מתחום פשוטו של מקרא יצא ר' אליעזר ממיץ לחדש את חידושו, ובתחום זה נותר החידוש על כנו אף אם בעליו חזר בו.

יא. שלוש ראיות מפשוטו של מקרא לשיטת בעל היראים

מלבד כל מה שהובא בעיון זה עד עתה להוכחת שיטתו של בעל היראים (שהוא עצמו חזר ממנה), נוסף לסיום העיון שלוש הערות בפשוטו של מקרא המהוות חיזוק לשיטה זו. שלושתן סובבות סביב ההדגשה שיש בפרשה לכך שיש לדאוג לגורלו של האביון מישראל (ראה הערה 2).

א. גלוי ומפורש בפרשת שמיטת הכספים כי מטרתה להגן על "אחיך האביון"³⁰. לא כל מי שלקח הלוואה מחברו הוא בגדר אביון. לעתים זקוק אדם להלוואה מפני קושי זמני שהוא ניצב לפניו, אך אין הוא מנוע מלהשיב את ההלוואה לאחר זמן ואין הוא זקוק להפקעת החוב. אולם **הפקעת חובות הנעשית אחת לשבע שנים אינה מבחינה בין אביון למי שאינו אביון**. ביטול חובות כללי מזכה את בעלי היכולת ביחד עם חסרי היכולת, ודבר זה אינו מתאים למטרתה של המצווה לדאוג לאביון דווקא.

אף לפי פירושה של הפרשנים החדשים אין בשמיטת הכספים דאגה מיוחדת לאביון: לפי דבריהם **כל החקלאים** אינם יכולים להשיב חוב בשנה השביעית, שבה אינם עובדים את האדמה, ועל כן מגן עליהם חוק שמיטת הכספים מהשבת החוב עד השנה השמינית. אולם אז **הכול שבים לחיוב הרגיל**, ושוב אין כל הבחנה בין עשיר לעני.

אולם לפי חידושו של בעל היראים אין המצב כך: דחיית הפירעון של חובות בראשית השנה השמינית היא אמנם כללית, אולם הנהנים ממנה בסופו של דבר יהיו האביונים. מי שאינו זקוק לדחייה זו אכן חייב להשיב את חובו, ואף האביון שאין בידו להשיב את החוב בשעה זו יצטרך לעשות כן בעת שיתאושש מבחינה כלכלית. נמצא כי לפי תפיסה זו המצווה משיגה את מטרתה בדייקנות.

ב. לאחר פירוט מצוות שמיטת כספים בפסוקים א-ג נאמר:

ט"ו, ד אפס כי לא יהיה בך אביון בך יברכך ה' בארץ ...

פירושים רבים נאמרו על הצירוף "אפס כי" ועל משמעות הפסוק בכללו. על פירוש המילה "אפס" במקום זה ובעוד שישה מקומות במקרא הרחבנו את הדיבור בעיוננו לפרשת שלח (סעיף ב והערה 4). בכל המקומות הללו משמעה 'אבל, אולם, רק', ואם כן פסוקנו "אפס כי לא יהיה בך אביון..." נועד ליצור הנגדה. למה יוצר הפסוק הנגדה? ראבי"ע היטיב לפרש את פסוקנו:

אפס - הטעם (- המשמעות): דע, כי זה שציוויתך שלא תיגוש את אחיך אין צורך אם יהיו כל ישראל או רובם שומעים בקול ה' - אז לא יהיה בך אביון שהוא צריך להיותך מלווה אותו.

פירושו מוצא חיזוק בהמשך, בפסוק ו: "והעבטת גוים רבים ואתה לא תעבט", וראבי"ע ציין זאת בהמשך דבריו. אף על פי כן יש בפירושו קושי: המצווה בפסוקים א-ג מניחה כנתון שכבר ניתנה הלוואה, והיא באה להסדיר את דיניה הלוואה זו. קשה אפוא לפרש שהתורה באה לחזק את המצווה בטיעון שלא יהיה צורך בקיומה משום שלא יהיו אביונים הזקוקים להלוואה. מסתבר יותר כי הבטחת התורה נועדה לחזק את מקיימי המצווה ולעודד את המשך קיומה.

על כן אנו מציעים להכניס לפירושו של ראבי"ע שינוי קל, שיהא בהתאמה לחידושו של בעל היראים, ובכך תיפתר שאלתנו:

³⁰ לא ייפלא שמפרשתנו, העוסקת כולה, על פי הפשט, בדיני הלוואה בקשר לשמיטה, למדו חכמים את רוב היסודות של הלכות צדקה.

אפס - דע שזה שציוויתך שלא תיגוש את אחיך לא יביאך לידי איבוד החוב, שכן אני מבטיחך שאם יהיו כל ישראל או רובם שומעים בקול ה', אז 'לא יהיה בך אביון', ואז יחזירו כל הלווים את חובם כדון, על אף שמיטת הכספים, שהרי רק האביון שאין לו פטור באמת מהשבת החוב.

ג. לקראת סיום פרשת שמיטת כספים מצווה התורה :

ט"ו, ט-י השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר: קרבה שנת השבע שנת השמטה, ורעה עינך באחיך האביון ולא תתן לו... נתן תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו...

מדובר במי שנתבקש להלוות לאביון בזמן שמסתבר שהאביון לא יוכל להשיב את חובו עד למועד תחולת שמיטת כספים. ובכן, מהו ההיגיון בתביעה מן האדם להתעלם מן הנסיבות ולהלוות כאילו לא הייתה שמיטת כספים בעולם? מובנת הייתה תביעה להחזיק את האביון במתן צדקה, אולם התביעה לנתינת הלוואה דווקא אינה מובנת: אדם מוכן להלוות סכום גדול מזה שהיה נותן כצדקה משום שהוא סבור שיקבל סכום זה בחזרה כעבור זמן. ובכן, האם נדרש האדם להלוות את כספו אף על פי שהוא יודע שלא יזכה לקבלו בחזרה? הרי הוא מניח מעותיו על קרן הצבי!

יש מי שפירש שכוונת התורה היא שהמלווה לא יימנע מלהלוות בשל החשש שהחוב יישמט אלא יאמין בלווה שישב את החוב לפני שמיטת הכספים. אולם מה אם ברור למלווה שאין לכך סיכוי, האם אז אינו חייב להלוות (וסביר שאין לכך סיכוי, שהרי ברוב השנה השביעית וברובה של השמינית אין ללווה ממה להשיב את חובו, ראה סעיפים ד-ה לעיל)?

שאלה זו אינה קשה על פי שיטתו של בעל היראים: המלווה אינו מאבד את חובו בסופה של שנת השמיטה. איסור התורה יתפרש אפוא כך: לא יימנע אדם מלהלוות את העני אף בשעה שברור לו שלא יוכל לקבל את חובו בהקדם, ושאף יגיע הרגע שממנו ואילך לא יוכל לנגוש את הלווה להשיב את חובו. בכל זאת עליו להלוות את העני מתוך אמון בו שכשיוכל - ישיב את חובו. לפי זה אין התורה דורשת מן האדם להלוות בנסיבות שבהן סביר שהחוב יפקע, אלא היא דורשת ממנו להלוות בנסיבות שחזרת החוב עלולה להתעכב ותהא תלויה ברצונו הטוב של הלווה.³¹

[ניתן למצוא שיעור זה באתר האינטרנט של בית המדרש האלקטרוני :

www.vbm-torah.org/parshah.doc

שבת שלום.]

³¹ את מצוות השמטת כספים מחזקת התורה בהבטחה "אפס כי לא יהיה אביון...". ואילו את מצוות הלוואה אף כאשר קרבה שנת השבע שנת השמיטה היא מנמקת כך :

ט"ו, יא כי לא יחדל אביון מקרב הארץ, על כן אנכי מצוה לאמר: פתח תפתח את ידך לאחיך לעניך ולאבליך בארץ.

חז"ל והמפרשים בכל הדורות השתדלו לתרץ סתירה זו. במדרש תנאים לספר דברים (מהדורת רד"צ הופמן עמ' 80-81 ותיקון בעמ' 260) מופיע תירוץ זה:

ר' שמעון בר יוחאי אומר: במלווה על מנת להשמיט ובמלווה על מנת שלא להשמיט. 'אפס כי לא יהיה בך אביון' - במלווה על מנת להשמיט, ובמלווה שלא על מנת להשמיט - 'כי לא יחדל אביון'.

פירוש דבריו (הפירוש שאנו מציעים אינו כפירוש הרב הופמן): מדובר בשתי דרגות של אביונות. אביון שלא יוכל להשיב את חובו ושיצטרך להשתמש במצוות שמיטת כספים - עליו מבטיחה תורה שלא יהיה בך, ועל כן לא תפסיד את החוב בגלל מצוות שמיטת כספים. אולם אביון שיהא זקוק להלוואה, אך יוכל להשיבה בלא להשתמש במצוות שמיטת הכספים (והוא אביון זמני הנחלץ ממצבו לאחר זמן) - כזה לא יחדל מקרב הארץ, ועל כן אתה מצווה שלא להימנע מלהלוותו אף כשקרבה שנת השבע שנת השמיטה - שהרי הוא ישיב את חובו אף לאחר השמיטה. אם זו אכן כוונת רשב"י, כלולים דברינו בסעיף זה בדבריו הקצרים, והדברים מתאימים לחידושו של בעל היראים.

כדי להירשם יש לשלוח בקשה לכתובת
MAJORDOMO@ETZION.ORG.IL

עם התוכן:

GET YHE-TEST H-SUBSCRIBE

קיימת גם מערכת שיעורים באנגלית. כדי לקבל את רשימת השיעורים יש לשלוח בקשה לכתובת:

LISTS@VBM-TORAH.ORG

עם התוכן:

GET YHE-ABOUT
COURSES

בשאלות אפשר לפנות למשרד הישיבה 02-9931-456 ולבקש את משרד האינטרנט, או לכתוב לכתובת

YHE@VIRTUAL.CO.IL

כל הזכויות שמורות 2000 לשיבת הר עציון ולרב אלחנן סמט.